

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ

УДК 316.3.21

*Шаповаленко Марина Володимирівна,
доктор політичних наук, доцент кафедри політології
Харківського національного університету імені В. Каразіна*

ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНИЙ КАПІТАЛ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У сучасних умовах проблема політичної стабільності в Україні набуває особливої гостроти. Це обумовлено необхідністю проведення системних реформ та забезпечення національної безпеки. Проте це можливе при наявності політичної довіри з боку населення та наявності політичного капіталу у владних інститутах. Якщо є криза довіри, то вкрай складно досягнути нового формату суспільного договору і забезпечити консолідацію демократії.

Ключові слова: політична стабільність, трансформація суспільства, політична довіра, легітимність, політичний капітал.

Проблеми політичної стабільності та механізмів її формування й підтримання в умовах трансформації суспільства є одними з найважливіших для сучасної політичної науки. У світі, який постійно змінюється і ускладнюється в умовах глобалізації, збереження стабільності у суспільстві набуває особливого значення, оскільки, важливим чинником її є політичний капітал акторів та інститутів.

Події, що сталися в Україні наприкінці 2013 та початку 2014 рр., дозволяють по-новому розглянути проблеми і колізії демократичного транзиту посткомуністичного типу. Системна трансформація політичної системи відбувається в край складних геополітичних та внутрішньополітичних умовах.

Проблеми політичних трансформацій і стабільності вивчають, зокрема, такі вчені, як В.Ачкасов, С.Володенков, О.Галкін, А.Дегтярьов, В.Ільїн, М.Ільїн, Ю.Левада, С.Ліпсет, І.Лиханова, С.Кен-Рюн, С.Торрес, О.Макаричев, М.Михальченко, В.Сергеев та інші. Серед західних авторів, наукові здобутки яких уплинули на розробку цього напрямку, слід назвати Г.Колодку, Т.Парсонса, Н.Смелзера, А.Турена, Ю.Габермаса, Ф.Хайєка, П.Штомпку; в Україні та в Росії Є.Головаху, М.Ільїна В.Горбатенка, Г.Зеленько, В.Кремнія, А.Романюка, О.Фісуна, В.Якушика.

Істотною складовою успіху системної трансформації суспільства забезпечення політичної стабільності, що неможливе без підтримки з боку населення дій правлячого політичного класу і відповідних інститутів влади. Підтримка масовою свідомістю політичної влади як системи інститутів, якою делегована певна сукупність компетенцій, є основою політичної стабільності суспільства і може бути головним ресурсом реформування суспільства. Це делегування суспільством деякої суми повноважень інститутам і певним персоналіям означає, що, з одного боку, політичні інститути і політичні актори придбавають право здійснювати свої владні повноваження, використовуючи примусові акції і прибігаючи до непопулярних заходів. В той же час, делегував повноваження, суспільство готове підкорятися діям і розпорядженням цих інституцій, і відповідно, з розумінням сприйматиме непопулярні дії офіційної влади, починаючи від «шокової терапії» в економіці із зубожінням частини населення, до деяких ліберальних обмежень. Підтримка, довіра є складовими політичного капіталу акторів, тому важливо визначити роль і значущість цього явища в системній трансформації суспільства. Виявлення ролі цього чинника дозволить з'ясувати ресурсне забезпечення системних перетворень, можливо, відповідь на питання відносно

природи посткомуністичних трансформацій і перспектив консолідації демократії в нашій країні.

Стабільність є складне і багатомірне явище, і, як правило, результат взаємодії різних факторів і механізмів її збереження. В той же час вона являє собою рухливий і хитливий стан, що проходить у своєму розвитку через фази дестабілізації різних корелятивних підсистем суспільства. Тому політична стабільність же виражає такий стан політичної динаміки, при якому домінує тимчасова рівновага (чи баланс) сил основних політичних акторів, після якого можлива і наступна дестабілізація, порушення даного балансу. Це порушення балансу й може привезти до політичної кризи. Вважається, що загальна нестабільність прямо пропорційна наступним факторам: росту урбанізації, перенаселенню, ослабленню механізмів соціально-політичного контролю, ступеню торгової і фінансової залежності від зовнішніх джерел, нормативні зміни, неадекватні політичні рішення, зміна статусу еліт.

Дестабілізуючі політичні дії підсилюють тиск на державну владу і політичний режим, розширюючи чи, навпаки, звужуючи правові норми легітимності. Ступінь їхнього впливу на систему багато в чому залежить від характеру політичної системи і політичного режиму, частотою їхньої появи і тривалістю.

У той же час рівень політичної стабільності визначається здатністю політичної системи і режиму справлятися з дестабілізуючими акціями внутрішнього порядку і зовнішніх імпульсів.

Головними стабілізуючими чинниками є наявність соціальних каналів для вираження різноманітних протестів, легалізації конфліктів і вмiлого ними керування, своєчасної політичної інституалізації соціально-економічних програм. Наступним компонентом політичної стабільності є легітимність політичної влади і її здатність до адекватного реагування на різні зовнішні імпульси і здатність підтримувати переконання в оптимальності й ефективності існуючого режиму, як найбільш адекватного нормам і традиціям даного суспільства.

В умовах трансформації суспільства, потенціал дестабілізації міститься у базисному розриві між соціально-економічними змінами і гранично запізнілим створенням політичних інститутів (не тільки як політичні партії, партійна система, вибори і таке інше, але й правила гри, формальних і неформальних обмежень, що спрямовують політичну активність в певному напрямку). Це приводить до розриву соціокультурної цілісності: відбувається розрив між колишньою системою цінностей, на яких ґрунтується легітимність політичної влади, і змінами, що припускають появу нових цінностей і норм. Це приводить до порушення екзистенціальної стабільності: комфортність і затишок повсякденного життя порушуються, розширюється депривація, розвиваються політичні пристрасті, росте конфліктність на всіх рівнях політичної системи. Крім того, велику роль у стабільності/нестабільності у політичній дестабілізації грають зрілість політичних інституцій, вплив яких може бути вирішальним у хитанні маятника.

У перехідних суспільствах різноспрямовані і неодночасні зміни елементів системи можуть перетворити нестабільність у перманентний стан. Перманентна нестабільність системи є визначений стан системи, у якому превалюють неконтрольовані чи слабко контрольовані процеси. Стихійні і базисні зміни, що виходять за межі керованості з боку владних структур, сприяють руйнуванню системи, а не її трансформації і система перестає відтворювати свої базисні характеристики.

Кризи створюють нові альтернативи для розвитку і формування нових конфігурацій між політичними структурами. Український варіант довгострокової стабільності був прикладом латентної нестабільності з цілим ланцюгом відкладених політичних конфліктів, які й проявились під час кризи 2013-2014 рр.

Перш за все, переважна більшість політичних інституцій, утворених за зразками західних демократичних режимів, відрізняється неспроможністю прийняти рішення,

виробляти стратегічні курси розвитку суспільства та контролювати цілеспрямоване застосування владні ресурсів.

А головне – сучасна українська влада продовжує зберігати неупублічність й непрозорість, що були притаманні попередньому режиму. Події законотворчого процесу, неспроможність здійснювати послідовно політичний курс та неможливість розробити більш-менш реалістичну стратегію забезпечення національної безпеки держави (фінансова та податкові системи знаходяться й досі у стані невизначеності) є доказом даної тези. Сама політична реальність створює ситуацію неможливості коректної інституційної ідентифікації не тільки аналітикам, але самим діючим особам, тобто політикам вищих органів влади.

Більш того, реальний конфлікт між групами інтересів дає можливість владі приховувати недієздатність, що дозволяє їм зміцнювати свої позиції, а різноманітним угрупованням у середині її – вирішувати головну проблему перехідного періоду забезпечувати накопичення первісного капіталу. Суперечності існували і існують тільки в засобах публічного обґрунтування цього питання [1, с. 27-34].

Постійне порушення правил гри між елітам ще більш поглиблює кризу легітимності політичної влади, а невизначеність діяльності того чи іншого політичного інституту приводить до того, що власне інститути як ціле не складаються, що і поглиблює «дисфункцію окремих демократичних інститутів».

Подолання дисфункцій нестійких формалізованих і неформалізованих інститутів демократії лежить у площині посилення прозорості правил гри між елітами, неухильному проходженні їм як переможців, так і переможених під час виборів, включення принципу політичної відповідальності в процедури діяльності політичних акторів, що могло б служити способом «стримування і часткової нейтралізації цих енергій».

Делегування повноважень і готовність підкорятися утворюють політичну довіру, з якої уже випливають такі феномени як легітимність/нелегітимність, згода/незгода, підпорядкування/непокоря, законопослухняність/аномія і так далі. Цей стан у соціології політики П'єра Бурдьє одержав назву політичного капіталу. «Політичний капітал є формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі і визнанні, точніше, на незліченних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину(чи предмет) тією самою владою, що вони за ним визнають» [1, с. 208].

Безумовно, політичний капітал являє собою деяку судину, заповнена довірою, незліченними кредитами з боку суспільства, що постійно балансує, розгойдується, потихеньку утрачаючи свій зміст. Якщо сума довіри (політичний капітал) перевищує необхідний мінімум, то система інституцій може спокійно виконувати свої владні функції. Якщо ж капітал починає вихлюпуватися, довіра падає нижче деякої критичної точки, то починає домінувати недовіра до владних інституцій майже на всіх рівнях і ефективність прийнятих державних рішень прагне до нуля.

Але як же бути з цією судиною інституціям в епохи системних трансформацій? Адже очевидно, що кредитний аванс необхідно повертати з відсотками в гранично короткий термін. А якщо використовуються непопулярні міри, чекання поліпшення добробуту не виправдуються, більш того декларовані реформи так і не відбуваються, а демократичні інституції, крім розчарування від нескінченної балаканини, нічого не приносять з погляду пересічного громадянина?

Відповідь очевидна – зниження довіри до критичної точки і нижче її приводить до наростання недовіри, а значить і делегітимації політичних інститутів влади, неприйняття на різних рівнях суспільної свідомості, що може й спричинити спочатку урядову кризу, потім – політичну, і, нарешті, державну.

Тому очевидно, що політичний капітал не є чимось від століття даним і по своїм видам дуже різноманітний. До одного виду капіталу відносять вірування і традиції, до іншого – капітал, придбаний у результаті діяльності формалізованих структур влади. І, нарешті, третій – це те, що П. Бурдьє називає, позиковим політичним капіталом. Він

підкреслює, що це є особистий капітал, котрий зв'язаний з особистісними особливостями агента влади, тобто з його харизмою і який зникає разом із зникненням (частіше політичним чим фізичним) носія даного капіталу, і об'єктивований капітал інституції делегування куди є підставою цього капіталу, у але який накопичувався протягом тривалої історії існування самої інституції. Бурдье говорить про посади усередині самої партії, як приклад такого капіталу, але хіба інститути державної і політичної влади не є теж саме? «Об'єктивація політичного капіталу забезпечує відносну незалежність стосовно електорального санкціонування, замінюючи пряме домінування над людьми і стратегію особистого інвестування («платити за себе») опосередкованим домінуванням, що дозволяє тривалий час містити власників посад, утримуючи посади» [1, с. 216].

Цей кредит довіри дається суспільством в умовах гострої кризи і він може бути раціональним за своїм характером або ірраціональним, як просте неприйняття існуючого політичного режиму і прагнення до змін як таких поза залежністю від їхнього змісту. У будь-якому випадку (раціональному чи ж ірраціональному) цей капітал є лише аванс, котрий треба постійно і інкрементально підкріплювати. Але цей позичений капітал політичних інституцій вони також можуть розтратити дуже швидко. Так рух, що мав величезний кредит довіри із-за своєї позиції щодо української незалежності, і комуністичного режиму, і завдяки харизмі свого лідера В.Чорновола, на наших очах його поступово втратив, такий же шлях очікували й інших достатньо потужних акторів та політичних інститутів протягом усіх років незалежності. Поступово втрачають свої капітали новостворені інституції: парламент, президент, нові суспільно-політичні організації, які з'явилися у процесі Євро майдану.

Масштаби політичного капіталу визначають рівень сприйнятливості суспільства й індивідів до імпульсів, що виходять від владних інституцій. Ця сприйнятливість до імпульсів, як зверху, так і знизу є петля зворотного зв'язку, основою якої є політичний капітал. Він входить у виді очікувань і вимог у «чорний ящик» політичної системи і трансформується на виході у виді наказів, нормативних актів, що є поточною політикою [3, с. 91].

Якщо суспільство реагує на імпульси, що йдуть зверху, тому що цього очікують політичні інституції влади, то це значить кредит довіри не вичерпаний і може навіть наростає: добровільно платяться податки, оплачуються комунальні послуги, не порушуються прийняті норми поведінки і так далі [4, с. 30]. Влада може в таких ситуаціях використовувати метод пряника, знижуючи податки, підвищуючи пенсійні фонди, інвестуючи перспективні галузі виробництва [5, с. 37]. Але ці всі заходи дозволяють ще більше нарощувати вже існуючий політичний капітал. У той же час успішна нормальна реальна політика зовсім не означає, що партія, що проводила її, на чергових виборах залишиться при владі.

Але, якщо сприйнятливість падає нижче критичної точки і суспільство реагує неадекватно на очікування політичних інституцій: імпульси позбавляються первісного змісту, ігноруються розпорядження, провокують протестні настрої аж до їхньої інституціоналізації, то влада готова починати масштабні активні примусові міри [6, с. 127]. Але, як правило, політичний капітал інституцій узагалі висихає, що приводить до розпаду петлі зворотного зв'язку, тобто спочатку-до державної кризи, і, наприкінці, кризі політичної системи [7, с. 19].

Складової петлі зворотного зв'язку є й імпульси, що йдуть знизу до влади, тобто сигнали на вході у «чорний ящик» політичної системи [8, с. 21]. Якщо влада здатна сприймати ці імпульси і зберігається постійний обмін інформацією, то система працює і здатна до самокорекції, але, якщо потоки інформації фрагментовані і не перетворені в адекватні рішення, то система поступово розпадається [9, р. 686].

Сприйнятливість системи до імпульсів знизу, рівень відкритості багато в чому залежить від характеру взаємин між різними структурами політичної влади, принципами їхнього формування, тобто закритості/відкритості системи. У політологічній літературі мова

в таких випадках, як правило, йде про політичні режими. Прийняті типології, незважаючи на різноманіття, приймають як універсальний критерій ступінь відкритості/закритості в якості сутнісного і відповідно до нього виділяються тоталітарні, авторитарні, демократичні режими. Останнім притаманна свобода інформації, публічне обговорення соціальних проблем, регулярність виборів основних політичних інститутів, відповідальність політичної еліти. Все це в сукупності сприяє постійному заповненню політичного капіталу, що має таку властивість, як нестійкість і, «який може бути збережений ціною безупинної праці, що необхідний, як для нагромадження кредиту, так і для того, щоб уникнути його втрати» [1, с. 210]. Але в той же час далеко не завжди прозорість політичних інститутів демократії залишається незмінною і час від часу вони також стають глухі до імпульсів знизу. Більш того, така непрозорість стає навіть більш стійкою в перехідних режимах, ніж в умовах явно недемократичного режиму.

У той же час існує стійка тенденція кризи соціального капіталу й інститутів, що представляють владні інститути, підвищення закритості еліт, несприйнятливості до імпульсів, як нагорі так унизу, і, нарешті, поширення «політичного зубожіння», того що Бодрийяр назвав «кінцем політики». У процесі того як «розвивається процес інституціоналізації і зростає мобілізаційний апарат, на практиці й у настроях безперервно підсилюється вагомість імперативів, зв'язаних з відтворенням владного апарата і пропонувані їм посади, що прив'язує до себе тих, хто їх займає, усякого роду матеріальними і символічними інтересами, на шкоду імперативам прагнення до досягнення цілей, проголошених апаратом» [1, с. 216].

Ці тенденції набирають силу, незважаючи на наявність витончених систем державних технологій маніпулювання. У той же час інформаційні технології роблять суспільство ще більш плюралістичним, змінюють індивідів на яких спрямовані ці технології, і підсилюють їхню здатність до опору можливим соціальним і політичним маніпуляціям.

Прагнення підсилити сприйнятливості населенням імпульсам зверху відповідно до чекань владних структур спокушає їх використовувати тверді і навіть силові міри для слухняності, але, як правило, такі міри не користаються масовою підтримкою в суспільстві і ще сильніше дестабілізують політичну систему і виснажують політичний капітал, що, у підсумку, може привести до соціальної катастрофи.

Соціологія свідчить за результатами досліджень наприкінці 2013 р. високий рівень недовіри до головних інститутів політичної системи. Найбільше не довіряє населення Верховній Раді України, Президенту України та судам по 45.1%, 45.0% та 44.9%, а довіряють 6.5%, 1.6% та 2.7 відповідно. Силовикам українці скоріше не довіряють, найкращі показники в СБУ, де сукупний рівень недовіри 48.5%, а довіри 33.4%, а найгірші до міліції – 70.0% недовіри та 22.2% довіри відповідно. Низька оцінка ефективності діяльності владних інститутів є складовою загального рівня зневіри населення, винятками серед недовіри є лише церква (баланс довіри-недовіри становить +50.2%), українські ЗМІ (+24.5%), а також єдиний з державних органів – Збройні Сили України (11.4%). Громадським організаціям довіряє лише на 2.8% більше ніж не довіряють, дана категорія також є лідером серед частки осіб – 26.0%, яким важко оцінити рівень довіри до громадських інститутів, а найменш вагається населення при оцінці довіри до Президента України – 5.3%.

Також варто зазначити високий рівень недовіри населення до банків, який складає 67.3% проти 22.9%, що довіряють. З усіх існуючих соціальних та владних інститутів найменший рівень довіри до судів – 15.9% та політичних партій – 17.6% [10].

На жаль, результати опитувань весни 2014 свідчать про великий рівень впевненості, що Україна рухається у неправильному напрямку. На початку травня цього року серед мешканців неокупованої території України вважали, що справи в Україні ідуть у правильному напрямку – 20 %, у неправильному напрямку – 60 %, не змогли дати певної відповіді – 20 % [11].

Але головна дилема демократичного переходу посткомуністичного типу потребує часу й плідної праці кілька разів обраних урядів та президентів. Тому для переходу до консолідованої демократії політичної еліти України необхідно виробити процедурний консенсус й щодо до президентських, й щодо парламентських виборів та не посилювати сумнів щодо проведення виборів по Конституції. Це є необхідна, але лише мінімальна вимога для успішного переходу до консолідованої демократії, котра й містить в собі структурну стабільність. Для подальшого просування у цьому напрямку необхідно:

- а) проводити поступово демократичну інституалізацію (незважаючи на домінування паразитарної та кримінальної політичної бюрократії – тільки поступове впровадження норм права буде звужувати її впливи);
- б) позитивне використовувати наслідки економічного колапсу, що є вже самостійно діючим домінуючим чинником, для зменшення бюрократичної корупції, серед яких може найефективним стати легалізація тіньового капіталу та поліпшення інвестиційних умов;
- в) запровадження політики широкого міжрегіонального діалогу з метою створення нового суспільного договору;
- г) провести позачергові вибори до Верховної Ради на підставі вже діючих виборчих законів;
- ж) після парламентських виборів поступово реформувати виборчу систему, удосконалюючи деякі законодавчі положення щодо політичних партій, виборчих комісій. Такі заходи можуть зберігти як стабільність суспільства через розвиток її складових – легітимність політичної влади, накопичення політичного капіталу усіма головними політичними акторами, так й стимулювати подальше просування до встановлення демократичного режиму.

Література:

1. Бурдые П. Социология политики/ П. Бурдые. – М., 1996. – 320 с.
2. Дискин И. Е. Социальный капитал в глобальной экономике/ И. Е Дискин // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 5. – С. 150-159.
3. Лісеєнко О. Динаміка політичного капіталу в Україні/ О. Лісеєнко // *Політичний менеджмент*. – 2005. – № 1. – С. 90-96.
4. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования/ В. Степаненко // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 2. – С. 24-41.
5. Стрельникова Л. В Социальный капитал / Л. В. Стрельникова // *Общественные науки и современность*. – 2003. – №2. – С. 33-41.
6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий/ Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – с.121-139.
7. Галкин А.А. Власть и политический капитал/ А.А Галкин. // *Полития* – 2013. – № 4 – С. 6-22.
8. Шихирев П. Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход/ П. Н Шихирев // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 17–32.
9. Bealey F. Stability and crisis Fears. About Threats to Democracy [Електронний ресурс] / F. Bealey. – *European Journal of Political Research*. – 1987. – Vol. 15. – № 6. – Режим доступу: // URL: <http://spa.msu.ru/e-journal/index.php?collegia>.
10. Електронний ресурс. – Режим доступу: nfolight.org.ua/charts/riven-dovir-gromadyan-do-socialnih-ta-derzhavnih-institutiv
11. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/>

Шаповаленко М. В. Политическая стабильность и политический капитал в условиях трансформации общества

В современных условиях проблема политической стабильности Украины приобрела особую остроту. Это связано с необходимостью проведения системных реформ и обеспечения национальной безопасности. Но это возможно при наличии политического доверия со стороны общества и наличии политического капитала у институтов власти.

Если есть кризис доверия, то довольно сложно достичь нового формата общественного договора и обеспечить консолидацию демократии.

Ключевые слова: *политическая стабильность, трансформация общества, политическое доверие, легитимность, политический капитал.*

Shapovalenko M. Political stability and political capital in society transformation

The trust is the main power legitimating factor that influences on transformation society. The signs of constructive stability are considered and the factors that lead to the instability of the political system are identified. The essence of cause-effect relations between the level of public confidence and various mechanisms of political power legitimization is described in Ukraine.

Keywords: *political stability, society transformation, political trust, legitimacy, political capital.*

УДК 328.16.001.76

Пояркова Тетяна Костянтинівна,

*кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

**УКРАЇНО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЇ КРИЗОВИХ
ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ**

У статті розглядається війна між Росією та Україною (2014) як наслідок взаємодії політичних систем, уражених політичними кризами, спричиненими відсутністю модернізації. Визначено основні закономірності взаємовпливу кризових процесів різних систем залежно від фази їх розгортання (гострої або хронічної) та збігу/незбігу кризової природи, що зумовлює їх синхронізацію або резонанс.

Ключові слова: *політична криза, кризовий синдром модернізації, резонанс, синхронізація, російсько-український конфлікт.*

Кінець 2013 р. та перша половина 2014 р. в Україні – період, що відзначився поєднанням внутрішнього кризового процесу (Євромайдан, втеча президента В. Януковича, формування тимчасового уряду, дострокові вибори президента) і зовнішнього втручання РФ (анексія Криму та прихована диверсійна діяльність на сході країни). Такі надшвидкі та драматичні зміни для українського суспільства актуалізують низку питань – про закономірність саме такого розвитку подій та можливі наслідки як для України, так і для Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що в науковому середовищі визнається складність подібних досліджень, оскільки криза, як механізм переходу з одного якісного стану системи до іншого, характеризується неузгодженістю між різними елементами та підсистемами, що зумовлює різноманітність проявів та різну тривалість цих процесів у підсистемах [1]. Відтак виникає ситуація, коли окремі підсистеми, елементи та деякі параметри системи вже відповідають новій якості, а деякі залишаються на попередньому рівні.

Ще більш проблемною виглядає перспектива дослідження взаємодії декількох систем, уражених кризами, оскільки в нестійких, хаотичних станах причина та наслідки можуть мінятися місцями [2]. Як правило, виокремлюють два магістральні варіанти взаємовпливу кризових політичних систем.

Першим є резонанс – як акумулятивний ефект від кризових феноменів різної природи, де спільна дія є сильнішою, ніж сума ефектів частин [3; 4]. У цьому випадку відмічається посилення як соціальної диференціації (поява нових соціальних, професійних груп та